

Wojciech Sawicki

Osobowe źródła informacji organów bezpieczeństwa Polski Ludowej

„Osobowe źródło informacji” – pojęcie obecnie niezwykle popularne, pojawiające się często nie tylko w mass mediach, ale nawet w rozmowach prywatnych Polaków – nie jest, jakby się mogło wydawać, klasycznym terminem esbeckiego żargonu wykorzystywanym niezmiennie przez czterdzieści z górą lat funkcjonowania realnego socjalizmu w Polsce. Trudno dziś precyzyjnie określić, kiedy się pojawiło. Początkowo, w latach czterdziestych i pięćdziesiątych, używano zbiorczego określenia „agentura” lub „sieć agenturalno-informacyjna” (to ostatnie oddawało podstawowy podział OZI wykorzystywanych w tym okresie – poza strukturami wywiadowczymi – na wyżej cenionych agentów i pospolitych informatorów). Na pewno jeszcze przed 1956 r. pojawiło się też zupełnie nowe określenie – „tajny współpracownik”, w znaczeniu jednak nie konkretnej kategorii współpracy (gdyż takiej jeszcze wówczas po prostu nie było), lecz właśnie ogólne, odpowiadające mniej więcej dzisiejszemu OZI. Coraz częściej w dokumentach z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych możemy odnaleźć owo zbiorcze określenie całej agentury, którą dysponował aparat MBP bądź Informacji Wojskowej, właśnie jako jego „tajni współpracownicy”. W latach sześćdziesiątych nastąpiło więc tylko przeniesienie pojęcia TW – zarówno w cywilnych, jak i wojskowych organach bezpieczeństwa państwa – do nieco innego zakresu semantycznego. Od tej pory aż do upadku PRL mianem „tajnego współpracownika” określano najbardziej sformalizowaną i pełną formę współpracy pomiędzy obywatelem a którąś ze służb specjalnych państwa. Interesujące, że w formie reliktywnej stare znaczenie przetrwało np. w wywiadzie cywilnym (być może dlatego, że tam kategoria formalna TW nigdy nie obowiązywała), gdzie czasem jeszcze w końcu lat osiemdziesiątych można odnaleźć w aktach pojęcie „tajni współpracownicy” właśnie w znaczeniu ogółu OZI, jakim dysponowała np. konkretna rezydentura zagraniczna. Na marginesie warto może zaznaczyć, że sam termin OZI, który zastąpił w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych stare pojęcie TW, u schyłku PRL zaczął ulegać podobnej transpozycji znaczeń jak jego poprzednik, choć proces ten nie zdołał się już utrwalić: w grudniu 1989 r. nowa Instrukcja o pracy operacyjnej chylącej się już ku upadkowi SB wprowadziła kategorię „oficjalnego osobowego źródła informacji” i gdyby nie powstanie III RP, to pewnie dzisiaj trzeba byłoby posługiwać się jeszcze innym syntetycznym pojęciem zbiorczym na określenie tego, co u zarania nazwano po prostu agenturą.

Warto zatrzymać się jeszcze nad fenomenem szybkiego rozprzestrzenienia się i utrwalenia, poczynwszy od przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, nowego znaczenia pojęcia „tajny współpracownik” (w bardziej konserwatywnej i zaskorupiałej służbie wojskowej nastąpiło to pół dekady po służbie cywilnej). Otóż żeby go zrozumieć, trzeba sobie uświadomić fakt, że mniej więcej od 1948 do co najmniej 1952 r. organy bezpieczeństwa PRL nie napotykały w swoim rozwoju, znacznym głównie wciąż pęczniejącą siecią agencjonalno-informacyjną, żadnego oporu, także ze strony PZPR w świecie cywilnym, a tzw. aparatu politycznego w wojskowym. W efekcie instytucje te zamiast, choćby pośrednio, kontrolować formalnie podległe im organy represji, w skrajnych przypadkach same stawały się ich ofiarą. Dość przypomnieć, że w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych z powodu istnienia osławionego Departamentu X MBP nawet najwyżej postawieni notable partii komunistycznej nie mogli czuć się bezpiecznie, a znaczna część oficerów politycznych LWP była na tzw. regularnym kontakcie Informacji Wojskowej, w stopniu zazwyczaj rezydenta. Zasadnicze zmiany przyniósł Październik '56, choć już od co najmniej kilkunastu miesięcy można było zaobserwować tendencję do – skromnego na razie – ograniczenia wszechwładzy funkcjonariuszy wszelkich tajnych służb. Po 1956 r. utrwaliła się w PRL nigdy już niezmieniona, przynajmniej formalnie, zasada, że partyjny aparat zarządzania totalitarnego państwa nie może podlegać samowoli jego własnej „tarczy”. W języku operacyjnym znaczyło to tyle, że bez zgody odpowiednio wysokich organów PZPR teoretycznie nie wolno było werbować nawet szeregowych jej członków. Było to bez wątpienia poważnym ograniczeniem zakresu działania i związanej z tym władzy decydentów z warszawskich ulic Rakowieckiej i Oczki oraz ich terenowych odpowiedników. O ile jednak cywilna Służba Bezpieczeństwa, powołana przecież formalnie do walki z „wrogiem klasowym”, mogłaby ostatecznie bez uszczerbku dla wykonywania zleconych jej zadań tę zmianę jakoś zaakceptować, to dla jej wojskowego odpowiednika – czyli pionu nieadekwatnie zwanego kontrwywiadowczym nowo powołanej Wojskowej Służby Wewnętrznej – był to naprawdę poważny problem. Zdecydowana większość jej stałej, tj. niesezonowej agentury rekrutowała się z tzw. kadry zawodowej (w tym wielu oficerów, nierzadko wyższych), a ta także po 1956 r. była upartyjniona niemal w całości.

Odpowiedzią służb bezpieczeństwa na formalne ograniczenie bazy werbunkowej była manipulacja terminami i pojęciami przez owe służby ukutymi i do niedawna odczo stosowanymi. Właśnie z tego powodu zapisano w stosownych aktach normatywnych regulujących pracę operacyjną, a więc mających status niemal wewnętrznej biblii, wyraźny zakaz werbowania członków ówczesnej elity władzy jako „tajnych współpracowników”, przemilczając jednak, że pojęcie to miało odtąd nabrać *de facto* nieco innego sensu. To właśnie z tego powodu mamy do czynienia z wprowadzeniem do oficjalnych instrukcji o pracy operacyjnej SB i WSW nowych kategorii OZI, w przeciwieństwie do TW zwykle nigdzie nierejestrowanych, a więc niejako „nieoficjalnych”, choć właśnie w ten sposób *sui generis* zalegalizowanych (podejrzewam, że prawdziwie nieoficjalna współpraca z tego rodzaju OZI zaczęła tuż po 1956 r.; ponieważ jednak życie nie uznaje pustki i dla uniknięcia

chaosu i nieporozumień u progu lat sześćdziesiątych postanowiono to siłą rzeczy w końcu uporządkować od strony formalnej). W MSW poradzono sobie, wprowadzając, czy też właściwie legalizując na szeroką skalę, tzw. kontakty poufne i służbowe, przeznaczone zasadniczo dla obywateli PRL pierwszej kategorii, czyli lojalnych członków struktur zarządzających komunistycznym państwem, dla pozostałych natomiast – zwłaszcza utrzymujących tylko dorywczy kontakt z organami SB – wprowadzono dodatkową kategorię regulującą ich status, tj. kontakt obywatelski. W epoce Gierka na Rakowieckiej poczynano sobie jeszcze śmieiej, całkiem oficjalnie rejestrując w kartotekach operacyjnych całą armię donosicieli rekrutujących się z szeregów PZPR jako tzw. kontakty operacyjne, a dla wybitnych osobistości ze świata kultury i nauki, niechających się zhańbić pospolitą współpracą z bezpieczeństwem, wprowadzając jeszcze inną możliwość, także oficjalnie rejestrowaną kategorię współpracy, określoną jako konsultant. Wszystko pozostawało jednak nadal w ramach ustalonego w tym zakresie po Październiku ładu: tajnych współpracowników – członków PZPR, tak jak poprzednio, wciąż oficjalnie nie było. Schemat ten przetrwał do końca, choć za czasów Jaruzelskiego i Kiszczaka pękła kolejna bariera: pod płaszczykiem utworzonego w 1984 r. tzw. Zespołu Operacyjnego Departamentu III powstała zakamuflowana struktura, której jednym z głównych celów było w rzeczywistości operacyjne rozpracowywanie wysoko postawionych członków PZPR, którzy w opinii ówczesnych władarzy kraju byli albo za mało, albo też zbyt ortodoksyjni, a na pewno nie cieszyli się zaufaniem autorów stanu wojennego.

Podobną drogą podążała także utworzona w styczniu 1957 r. Wojskowa Służba Wewnętrzna. Ponieważ w warunkach wojskowych nie wyobrażano sobie w ogóle rezygnacji z korzystania z usług tzw. rezydentów (łącznikujących przede wszystkim pospolitych informatorów spośród żołnierzy służby zasadniczej, którzy ze względu na realia skoszarowanego życia często nie byłoby nawet w stanie spotykać się z oficerami WSW tak, by nie uszło to uwagi ich kolegów), w Instrukcji o zasadach pracy kontrwywiadowczej w wojsku – wprowadzonej rozkazem Ministra Obrony Narodowej w połowie 1957 r., wbrew dotychczasowej pragmatyce określono, iż tajnymi współpracownikami tej służby są wyłącznie dotychczasowi agenci i informatorzy. Dla rezydentów natomiast wydzielono w omawianej instrukcji odrębny rozdział, w którym – jak gdyby nie chciano budzić niczyich podejrzeń – jedynie jednym niepozornym zdaniem napomknięto, że prócz wielu innych istotnych zadań, które im przewidziano, mogą być także wykorzystywani, choć – jak zastrzegano – tylko w ramach wyjątku, do łącznikowania informatorów. Jednocześnie wyraźnie zakazano bez zgody stosownych władz wojskowych, a przede wszystkim Głównego Zarządu Politycznego, werbowania wyższych oficerów zawodowych oraz jakichkolwiek oficerów politycznych. I tu jednak życie nie tolerowało pustki: co najmniej od początku lat sześćdziesiątych można spotkać się w kontrwywiadzie wojskowym z niezdefiniowaną żadną normą kategorią OZI określaną jako kontakt operacyjny, oczywiście nigdzie formalnie nierejestrowaną. Z kontekstu poszczególnych zapisów źródłowych można wnioskować, że mamy tu do czynienia z zawodowymi żołnierzami LWP tych kategorii, których akurat nie wolno było służbom wojskowym oficjalnie werbować. Zjawisko to przybrało w końcu takie rozmiary, że

w 1964 r. poświęcono mu sporo miejsca w jednej z teoretycznych publikacji szkoleniowych WSW. W roku następnym zdecydowano się wreszcie skończyć z tą monstrualną obłudą i w zatwierdzonej przez ministra kolejnej Instrukcji o zasadach i formach pracy operacyjnej Wojskowej Służby Wewnętrznej przyznano kontaktom operacyjnym, mimo że nadal nie-rejestrowanym w kartotece operacyjnej WSW, oficjalne prawo bytu, zastrzegając jedynie, że chodzi tu o kontakty albo sporadyczne, albo też bardziej o charakterze służbowym niż czysto operacyjnym, co z całą pewnością stanowiło swoistą zasłonę dymną. Jednocześnie dokonano ostatecznego aktu kamuflażu w sprawie tajnych współpracowników, wprowadzając oficjalnie tę kategorię OZI w miejsce dawnych agentów i informatorów, natomiast wydzielonych już w 1957 r. z tego grona rezydentów, którzy mogliby się komuś źle kojarzyć, przeistoczono w „nieoficjalnych pracowników”, którym też całkiem oficjalnie powierzono zadania łącznikowania TW. Odtąd wszystko było już jasne: członków PZPR pośród grona osób określanych według rozmaitych instrukcji jako TW rzeczywiście (niemal) nie było, a czyż można mieć było pretensje do zaangażowanych jej członków, że tak aktywnie chcieli wspomagać własny kontrwywiad, że aż stawali się jego (nieoficjalnymi) pracownikami?! W 1970 r., wraz z kolejną instrukcją, dokonano jeszcze jednej, właściwie już kosmetycznej, choć jakże znamiennej przemiany: w miejsce kontaktów operacyjnych pojawiły się, nadal nie-rejestrowane w kartotece, osoby zaufane. Zaufane oczywiście dla WSW – nazwa ta oddawała w końcu precyzyjnie sedno całej sprawy. Nie chodziło już o to, czy kontakt jest bardziej służbowy, czy oficjalny, stały czy sporadyczny: pewna grupa osób, mimo formalnych zakazów werbunku, była dla WSW zaufana. Ich wykorzystanie mogło być bardzo różne, począwszy od nieoficjalnych i niedokumentowanych kontaktów roboczych na szczeblu dowództwa danego związku taktycznego, aż po konkretną pracę operacyjną w tzw. wrogim środowisku, jak miało to miejsce we Wrocławiu w okresie stanu wojennego, gdy być może najważniejszym konfidentem, jakiego udało się kiedykolwiek umieścić WSW w kierownictwie podziemia, była osoba charakteryzowana w wewnętrznych dokumentach kontrwywiadu właśnie jako niepodlegająca żadnej rejestracji „osoba zaufana”.

Pomocnicze kategorie współpracy

„Osobowe źródła informacji”, werbowane przez tzw. oficerów prowadzących wyłącznie za zgodą i pod bezpośrednią kontrolą właściwych przełożonych, były z reguły rejestrowane w kartotekach i stosownych pomocach ewidencyjnych poszczególnych służb, ponadto zaś dla każdego z nich prowadzono osobno „teczkę pracy”, gdzie gromadzono materiały uzyskane od konfidenta, oraz „teczkę personalną”, w której gromadzono informacje o nim samym, w tym dokumentację procesu werbunkowego i ewentualne zobowiązanie do współpracy. Zdarzają się jednak mniej sformalizowane kategorie OZI, np. kontakt operacyjny SB w latach 1970–1990, gdy dokumentację operacyjną prowadzono z zasady wyłącznie w jednej teczce (ewentualnie mogły powstawać kolejne jej tomy, jeśli dane OZI było wyjątkowo

Osobowe źródła informacji organów bezpieczeństwa Polski Ludowej

plodne). Niektórzy KO byli określani wyłącznie pierwszymi literami imienia i nazwiska, inni – zwykle cenniejsi – prawdziwymi pseudonimami. W konsekwencji więc nierzadko jedyną różnicą między takim KO a TW było to, że ten pierwszy był członkiem PZPR, a SB nie miała ochoty starać się we władzach partyjnych o oficjalną zgodę na jego werbunek. Kolejne instrukcje o pracy operacyjnej SB przewidywały ponadto specyficzną kategorię OZI, które ze względu na sporadyczny charakter kontaktów (kontakt obywatelski), wysoką społeczną rangę OZI – zwykle członkostwo w PZPR, a czasem wręcz przynależność do szeroko pojętej elity władzy w PRL (kontakt poufny bądź służbowy) albo też – choć bardzo rzadko – potrzebę szczególnego utajnienia, nie były w ogóle nigdzie rejestrowane i nie posiadały też nigdy swoich teczek. Informacje o konkretnych osobach traktowanych w ten sposób przez SB pojawiają się więc relatywnie rzadko i wyłącznie w materiale aktowym, tj. teczkach innych OZI bądź tzw. spraw operacyjnych.

Podział strukturalny

Okres	Kategorie zasadnicze	Kategorie nieoficjalne, nierejestrowane i rzadziej spotykane	Agentura pomocnicza
cywilne służby ochrony: MBP (1945–1954), KdsBP (1954–1956), SB MSW (1956–1990)			
1944–1960	agent (Ag.) informer (Inf.) rezydent (Rez.)	kontakt operacyjny (KO)	dysponent lokalu kontaktowego (LK) dysponent skrzynki kontaktowej (SK)
1960–1970	tajny współpracownik (TW)	kontakt obywatelski (KO) kontakt poufny (KP) kontakt służbowy (KS)	dysponent mieszkania konspiracyjnego (MK)?! dysponent lokalu kontaktowego (LK) dysponent skrzynki kontaktowej (SK)
1970–1989	tajny współpracownik (TW) kontakt operacyjny (KO) konsultant (Kons.)	kontakt służbowy (KS) rezydent (Rez.)	dysponent lokalu kontaktowego (LK) dysponent skrzynki kontaktowej (SK)
1989–1990	tajny współpracownik (TW) konsultant (Kons.)	osoba informująca (OI) oficjalne osobowe źródło informacji (OOZI) konsultant (Kons.)	dysponent lokal kontaktowego (LK) dysponent punktu kontaktowego (PK)
prócz tego w bliżej nieokreślonym okresie (zapewne od końca lat pięćdziesiątych) następujące OZI pionu techniki operacyjnej, obserwacji i perlustracji korespondencji b. SB MSW:			
		osoba zaufana (OZ) [piony „B”, „T”, „W”]	dysponent lokalu baza (LB) – rejestrowany jako LK [piony „B” i „T”] dysponent lokalu przejściowego (LP) – rejestrowany jako LK [„T”] dysponent punktu odbioru (PO) – rejestrowany jako LK [„T”] dysponent zakrytego punktu obserwacyjnego (ZPO) [„B”]

wojskowe służby ochrony: Informacja Wojskowa (1944–1957), Wojskowa Służba Wewnętrzna (1957–1990)			
1944–1957	agent (Ag.) tajny informator <i>vel</i> informator (Inf.) rezydent (Rez.)		dysponent mieszkania konspiracyjnego (MK) dysponent lokalu spotkaniowego (LS)
1957–1965	agent (Ag., także: TW) informator (Inf., także: TW) nieoficjalny pracownik (NP)	kontakt operacyjny (KO)	dysponent lokalu konspiracyjnego (LK)
1965–1971	tajny współpracownik (TW) nieoficjalny pracownik (NP)	kontakt operacyjny (KO)	dysponent mieszkania konspiracyjnego (MK) dysponent lokalu kontaktowego (LK)
1971–1990	tajny współpracownik (TW) nieoficjalny pracownik (NP)	osoba zaufana (OZ)	dysponent mieszkania tajnego (MT) dysponent lokalu kontaktowego (LK)
prócz tego w bliżej nieokreślonym okresie (co najmniej od 1959 r.) następujące OZI pionu techniki operacyjnej i obserwacji b. WSW:			
			[dysponent zasadzki?!] dysponent punktu podsłuchowego (PP) [punkt odbioru] dysponent punktu zakrytej obserwacji (PZO) [punkt odbioru]
cywilne służby wywiadowcze: Wydział II Samodzielny MBP (1945–1947), Departament VII MBP (1947–1954), Departament I KdsBP/MSW (1954/1956–1990)			
do 1972	agent (Ag.) tajny współpracownik (TW) kontakt służbowo-informacyjny (KSI) kontakt operacyjny (KO) kontakt informacyjny (KI)		dysponent mieszkania konspiracyjnego (MK) dysponent lokalu kontaktowego (LK) dysponent lokalu konspiracyjnego (LK) dysponent punktu adresowego (PA) dysponent skrzynki kontaktowej (SK)
1972–1990	agent (Ag.) kontakt operacyjny (KO) kontakt informacyjny (KI)		dysponent lokalu konspiracyjnego (LK) dysponent punktu korespondencyjnego (PK) dysponent skrzynki adresowej (SA) dysponent telefonu konspiracyjnego (TK) kurier łącznik żywa skrzynka
wojskowe służby wywiadowcze: Oddział II Wywiadowczy (1945–1951), Zarząd II Sztabu Generalnego (1951–1990)			
do 1976	agent (Ag.) współpracownik (WS)		dysponent lokalu konspiracyjnego (LK) adresówka

Osobowe źródła informacji organów bezpieczeństwa Polski Ludowej

1976–1990	agent (Ag.) współpracownik (WS) wywiadowca (Wyw.) nielegalny pracownik wywiadu (NPW)	osoba zaufana (OZ)	dysponent telefonu konspiracyjnego (TK) dysponent punktu kontaktowego (PK) dysponent lokalu konspiracyjnego (LK) adresówka łącznik radiotelegrafista

Uwagi

- A. Przedstawionej listy nie można traktować jako kompletnej; dotyczy to zwłaszcza wywiadu cywilnego do 1972 oraz wojskowego do 1976 r., dla których nie udało się odnaleźć stosownych wykazów OZI bądź stosownych instrukcji pracy operacyjnej.
- B. Ta sama kategoria OZI wg nazwy (np. agent, osoba zaufana, kontakt operacyjny) może oznaczać kompletnie różne formy współpracy zależnie nie tylko od rodzaju służby, której dotyczy, lecz często także konkretnego okresu.

Słowniczek podstawowych pojęć

agent – tajny współpracownik UB oraz Informacji Wojskowej, tkwiący bezpośrednio we wrogich strukturach i aktywnie je rozpracowujący; elita agentury lat czterdziestych i pierwszej połowy lat pięćdziesiątych. W wywiadzie wojskowym i cywilnym PRL: świadomie zwerbowany do współpracy obywatel obcego państwa względnie obywatel PRL na stałe zamieszkały poza granicami kraju; najcenniejszy (i najbardziej chroniony) rodzaj osobowego źródła informacji w wywiadzie. Np. w Departamencie I MSW ochrona agentów była tak daleko posunięta, że nie wykazywano w ogóle takiej kategorii OZI na szczeblu ewidencji operacyjnej wywiadu: figurują tam oni wyłącznie jako osoby poddane rozpracowaniu operacyjnemu. Rzecz jasna, nie każda osoba zarejestrowana jako RO to zakamuflowany agent. Stwierdzić można to albo po zapoznaniu się z teczką konkretnego RO, o ile się zachowała, albo za pomocą specjalnych zeszytów ewidencyjnych teczek pracy agentów, prowadzonych wyłącznie na szczeblu danego wydziału operacyjnego wywiadu (nie zachowały się wszystkie).

dysponent lokalu bazy – osoba świadomie uczęszczająca organom techniki operacyjnej i obserwacji SB pomieszczenia w budynku, w którym zamieszkiwał figurant, możliwie najbliższej pomieszczenia, w którym planowano założyć podsłuch pokojowy (PP) lub podgląd dokumentowany fotograficznie (PDF). Lokal baza (LB) służył do gromadzenia i przechowywania sprzętu, dokumentów i odzieży pracowników SB.

dysponent lokalu kontaktowego – osoba świadomie uczęszczająca organom bezpieczeństwa pomieszczenia, którym dysponowała (np. pokój we własnym mieszkaniu), za co pobierała zwykle, miesięcznie bądź kwartalnie, stosowne wynagrodzenie.

dysponent lokalu konspiracyjnego – odpowiednik dysponenta lokalu kontaktowego w wywiadzie cywilnym i wojskowym (rzadko występująca kategoria OZI).

dysponent lokalu przejściowego – osoba świadomie użyczająca organom techniki operacyjnej SB pomieszczenia, bezpośrednio przylegającego do mieszkania, w którym zamieszkiwał figurant. Lokal przejściowy (LP) był wykorzystywany do instalowania urządzeń PP i PDF i odprowadzenia linii PP do punktu odbioru (PO).

dysponent lokalu spotkaniowego – odpowiednik dysponenta LK w Informacji Wojskowej.

dysponent mieszkania konspiracyjnego – osoba, która całkowicie oddała do dyspozycji Informacji Wojskowej swoje mieszkanie (np. wynajęła je), nie mieszkając w nim; w późniejszym okresie mieszkaniami konspiracyjnymi określano w SB wyłącznie lokale, których właścicielem było MSW, a fikcyjnymi lokatorami – etatowi funkcjonariusze SB.

dysponent mieszkania tajnego – osoba, która całkowicie oddała do dyspozycji WSW swoje mieszkanie (wynajęła je), nie mieszkając w nim.

dysponent punktu adresowego (adresówka) – starsza forma kategorii PK w wywiadzie cywilnym, do lat sześćdziesiątych.

dysponent punktu korespondencyjnego – osoba użyczająca wywiadowi cywilnemu swojego adresu, na który osobowe źródła informacji działające na Zachodzie mogły przesyłać zakamuflowaną korespondencję operacyjną; do obowiązków dysponenta PK należało natychmiastowe informowanie Centrali o każdej tego rodzaju przesyłce. Kategoria rejestrowana wyłącznie na szczelbu Departamentu I MSW. Odpowiednik w terenie: dysponent skrzynki adresowej.

dysponent punktu kontaktowego – kategoria wprowadzona Instrukcją o pracy operacyjnej SB z grudnia 1989 r., zastępująca dawną kategorię dysponenta skrzynki kontaktowej.

dysponent punktu odbioru – osoba świadomie użyczająca organom techniki operacyjnej SB lub WSW pomieszczenia w pewnej odległości od budynku, w którym zamieszkiwał figurant; PO był wykorzystywany do prowadzenia eksploatacji sygnałów PP.

dysponent punktu zakrytej obserwacji – osoba świadomie użyczająca organom kontrwywiadu wojskowego swego mieszkania w celu zainstalowania w nim tzw. punktu odbioru.

dysponent skrzynki adresowej – osoba użyczająca swojego adresu, na który osobowe źródła informacji działające na Zachodzie mogły przesyłać zakamuflowaną korespondencję operacyjną na potrzeby terenowej ekspozytury wywiadu cywilnego PRL (tzw. Inspektorat I), rejestrowany wyłącznie w pionie „C” MSW. Odpowiednik w Centrali wywiadu: dysponent punktu korespondencyjnego.

dysponent skrzynki kontaktowej – osoba, dzięki której organy bezpieczeństwa mogły odbierać materiały od swojej agentury oraz kontaktować się z nią (w przeciwieństwie do rezydenta nie miała prawa wydawać poleceń agenturze łącznikowanej z jej pomocą).

dysponent telefonu konspiracyjnego – osoba, której telefon służbowy bądź prywatny był wykorzystywany przez wywiad do celów operacyjnych.

dysponent zakrytego punktu (posterunku) obserwacyjnego – osoba świadomie użyczająca organom obserwacji SB swojego mieszkania; odpowiednik w WSW: dysponent punktu zakrytej obserwacji.

informator – tajny współpracownik UB, posiadający styczność ze środowiskiem interesującym MBP; najbardziej rozpowszechniona kategoria konfidenta w latach czterdziestych i pierwszej połowie lat pięćdziesiątych. Odpowiednik w Informacji Wojskowej: tajny informator (często jednak, zwłaszcza w schyłkowym okresie działalności IW, zwany także „tylko” informatorem).

konsultant – kategoria wprowadzona Instrukcją o pracy operacyjnej SB z 1970 r.; dotyczyła osób, które teoretycznie sporządzały na potrzeby SB wyłącznie opracowania i analizy lub dokonywały ekspertyz; z reguły jednak większość konsultantów pozostawała w stałym, regularnym kontakcie operacyjnym ze swymi oficerami prowadzącymi; bywali konsultanci cenniejsi jako źródło bieżącego dopływu informacji interesujących SB od niejednego TW.

kontakt informacyjny – dominująca w latach sześćdziesiątych kategoria osobowego źródła informacji w wywiadzie cywilnym PRL; w przypadku obywatela PRL współpraca zawsze była świadoma.

kontakt obywatelski – nieformalna i nierejestrowana kategoria OZI SB, wprowadzona instrukcją z 1960 r. Dotyczyła osób przychylnie nastawionych do SB, które dorywczo, nierzadko z własnej inicjatywy, dostarczały organom bezpieczeństwa stosownych informacji.

kontakt operacyjny – początkowo nieoficjalna kategoria tajnego współpracownika UB, zwykle członka PZPR; od 1960 r. oficjalna kategoria OZI w SB, normalnie rejestrowanego w ewidencji i prowadzonego podobnie jak TW (także zwykle członek PZPR) – mimo to, na zasadzie wyjątku, niektóre KO mogły być nierejestrowane. W Departamencie I MSW (wywiadzie cywilnym PRL) KO oznaczał w pełni świadomego i dyspozycyjnego konfidenta – najwyższą kategorię współpracy przeznaczoną dla obywateli PRL.

kontakt poufny – nazwa stosowana zamiennie w latach 1960–1970 z kategorią pomoc obywatelska. W 1970 zastąpiony pojęciem kontakt służbowy.

kontakt służbowo-informacyjny – osoba, z którą funkcjonariusze Departamentu I MSW utrzymywali regularny kontakt z racji pełnionych przez nią funkcji w instytucji państwowej, placówce naukowo-badawczej lub zakładzie produkcyjnym (określenie z lat pięćdziesiątych).

kontakt służbowy – osoba, z którą SB utrzymywała na poły oficjalny kontakt w zakładzie pracy, urzędzie bądź instytucji, zwykle sprawujący funkcję kierowniczą członek PZPR; kategoria niesformalizowana, wprowadzona w 1970 r.

kurier – funkcjonariusz wywiadu lub agent utrzymujący łączność między ogniwami wywiadowczymi znajdującymi się w różnych krajach.

łącznik – funkcjonariusz wywiadu lub agent utrzymujący łączność między ogniwami wywiadowczymi znajdującymi się w granicach rozpracowywanego kraju.

nielegalny pracownik wywiadu – z zasady oficer wojskowej służby zawodowej bądź oficer rezerwy-absolwent wyższej uczelni, przerzucony półlegalną drogą na Zachód; niższa od nielegalna kategoria OZI w wywiadzie wojskowym.

nielegal – ukadrowiony zwykle pracownik wywiadu cywilnego bądź wojskowego, przerzucony pod fałszywym nazwiskiem na Zachód; szczególnie cenna i zakonspirowana kategoria OZI w wywiadzie PRL.

nieoficjalny pracownik – zwykle zawodowy żołnierz lub podoficer, który łącznikował na zlecenie WSW agenturę niższego rzędu (odpowiednik rezydenta z lat czterdziestych i pięćdziesiątych).

oficjalne osobowe źródło informacji – kategoria wprowadzona Instrukcją o pracy operacyjnej SB z grudnia 1989 r., dotycząca osób, z którymi SB chciała utrzymywać kontakt w zasadzie jawnie (częściowo więc odpowiadająca dawnemu kontaktowi służbowemu).

osoba informująca – kategoria wprowadzona Instrukcją o pracy operacyjnej SB z grudnia 1989 r., zastępująca poprzednio funkcjonujące kontakt operacyjny oraz służbowy.

osoba zaufana – w pionach „B”, „T” i „W” SB: osoba, z którą podjęto współpracę z racji wykonywanego przez nią zawodu czy zajmowanego stanowiska, wykorzystując jej naturalne możliwości (odpowiednik KS i konsultanta w pionie operacyjnym); w WSW: nierejestrowana w ewidencji operacyjnej osoba pozostająca w stałym kontakcie operacyjnym np. z oficerem obiektowym, zwykle rekrutująca się z wyższej kadry wojskowej bądź personelu partyjno-politycznego (np. funkcjonariusze GZP WP); w wywiadzie wojskowym: nierejestrowane, pomocnicze źródło operacyjne, w przypadku obywateli państw zachodnich często członek lokalnej partii komunistycznej lub po prostu osoba sympatyzująca z pobudek ideowych z tzw. krajami demokracji ludowej.

rezydent – wypróbowany tajny współpracownik organów MBP i IW, z polecenia aparatu bezpieczeństwa kierujący pracą kilku bądź kilkunastu przydzielonych mu informatorów; wysoce zaufana osoba odpowiadająca wymogom kadrowego pracownika MBP bądź IW. Sporadycznie pojawiał się także, jako kategoria nieformalna w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych zwłaszcza w pionie kontrwywiadu.

tajny informator – zwany skrótowo także informatorem: odpowiednik informatora MBP w Informacji Wojskowej.

tajny współpracownik – podstawowa kategoria OZI SB i WSW w latach 1957–1990, także w wywiadzie cywilnym do 1962 r. Formalnie najwyższa i najbardziej świadoma forma współpracy. W służbach cywilnych oficjalny werbunek poprzedzony był często dłuższym okresem opracowania w ramach tzw. zeszytu kandydata na TW.

współpracownik – podstawowa kategoria świadomego OZI – obywatela PRL w wywiadzie wojskowym. Odpowiednik kontaktu operacyjnego w wywiadzie cywilnym.

wywiadowca – tajny współpracownik wywiadu wojskowego w pionie AWO (Agenturalny Wywiad Operacyjny Zarządu II Sztabu Generalnego WP).

żywa skrzynka – osoba obsługująca (mająca pieczę) konspiracyjny punkt służący do przekazywania materiałów wywiadowczych, sprzętu technicznego lub środków finansowych.